

ЎЗБЕК ДРАМАТУРГИЯСИДА ЭПИК СЮЖЕТЛАРНИНГ БАДИЙ ТАЛҚИНИ (УСМОН АЗИМ ДРАМАЛАРИ МИСОЛИДА)

Шаҳноза Қахҳорова

Қарши давлат университети, Филология фанлари номзоди, доцент

Махлиё Сатторова

Қарши давлат университети магистранти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада ҳозирги ўзбек драматургиясида маросим фольклори аънаналарини бадий талқин қилиш орқали этномаданий контекст яратиш тамойилларининг аутентив (жонли ижро шакли, оғзакилик) ҳолатини кўрсатиб бериш ва Ўзбек драматургиясида эпик сюжетларнинг бадий талқини (Усмон Азим драмалари мисолида).

Калит сўзлар: Шамолжон, шамолжоним! Мени овра қилма! Рўмолим қани?”, Фольклор ва унинг ўзбек драматургиясига, «Кундузсиз кечалар», Тохир ва Зухра” асари.

КИРИШ

Маълумки, фольклор ва ёзма адабиёт муносабати масаласи адабиётшуносликнинг долзарб илмий йўналишларидан бири бўлиб, ҳозирга қадар бу муаммо талқинига доир кўплаб илмий тадқиқотлар яратилган. Туркий халқлар фольклоршунослигида драматургиянинг халқ оғзаки бадий ижодидаги замини ҳамда сахна асарларидаги фольклоризмларнинг поэтик табиати С.Каскабасов, Н.С.Майнагашева, А.М.Сарбашева, Ж.Т.Қобланов каби олимлар томонидан ўрганилган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Фольклор ва унинг ўзбек драматургиясига таъсири масаласи дастлаб Ғ.Жалолов, Ғ.Мўминов, Қ.Жўраев, А.Солиев, С.Асқаров ва бошқа олимларнинг диссертация ишларида ўрганилган. Хусусан, Ғ.Жалолов ўзининг “Ҳамза драматургияси ва фольклор” номли рисоласида “Тадбирли аёл”, “Камбағал хотин хийласи”, “Тухматчилар жазоси” эртақларини “Майсаранинг иши” комедияси билан қиёсан таҳлил қилган. “Ўзбек тили ва

адабиёти” журналининг 1969 йилги 6-сонида “Бир сюжетнинг манбалари тўғрисида” рукни остида Ш.Хўжаева, Ҳ.Ҳомидий ва Э.Шодиевнинг “Майсаранинг иши” комедияси сюжетининг фольклор асослари ҳақидаги мақолалари босилган. Чўлпоннинг “Ёркиной” драмасида халқ ижоди анъаналари, Иззат Султоннинг “Номаълум киши” драмасида бахши тимсолининг талқини ҳамда Комил Яшиннинг “Равшан ва Зулхумор” драмасида эпик сюжет интерпретацияси ҳам ўрганилган.

Усмон Азим Миллий академик драма театрининг адабий эмакдоши сифатида шу труппа учун ва, албатта, воқелик талаби, эҳтиёжи билан қай бир маънода «адабий учлик» – «трилогия» деб атаса бўладиган уч пьеса ёзди: Чўлпон ҳақида «Кундузсиз кечалар», Ойбекка бағишлаб «Адибнинг умри» ва «Абдулла Қаҳҳор» номли ижтимоий-тарихий-биографик асар. Уларни асосий қаҳрамонлари ҳаётига оид воқеабандлик жиҳатидан изчил бир-бирини давом эттирувчи трилогия деб бўлмайди, аммо бошқа талай хусусиятларига кўра, бу уч асар бир-бирини тўлдиради. Аввало, давр, пьесаларда акс этган ижтимоий воқелик бир – Ўзбекистонда шўролар салтанати қурилиб, ҳукмронлик қилган йиллардан қарийб эллик йили оралиғида кечган воқеалар акс этади уч асарда. Табиийки, давр бир экан, ижтимоий муҳит, муносабатлар, турмуш манзараларида ҳам муштараклик бўлиши аниқ. Иккинчидан, пьесаларнинг адабий-жанрий мансублиги ҳам бир хил – ижтимоий-тарихий-биографик драмалар. Учинчидан, ҳар учала пьесанинг қаҳрамонлари ҳам реал тарихий шахслар, қаламга олинган ҳодисалар ҳам айна тарихий воқелик. Тўртинчидан, пьесалар бош қаҳрамонларининг касб-коридан ташқари, муаллиф тасвирлаганидек, уларнинг кечмишлари, дунёқараши, тақдирлари ҳам ўхшаш. Чўлпон ҳам, Ойбек ҳам, Абдулла Қаҳҳор ҳам даврига сиғмаган, ҳурфикрлилиги, миллатпарварлиги, ҳақпарварлиги, муросасизлиги учун жабр кўрган, таъқиб ва тазйиқларга учраган. Истеъдоди, обрў-эътибори боис ҳасадгўйларнинг тухматларига дучор бўлган. Шуларга қарамай, иродаси букилмаган, жисмоний азобларга дош бериб, руҳан синмаган. Бошқа катта-кичик ҳолатлар, деталлардаги умумийликни санамаганда ҳам, қайд этилган муштаракликларга суяниб уч пьесани ижтимоий-тарихий-биографик трилогия деб дадил айтишга асос етарли.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Таниқли шоир Усмон Азим қаламига мансуб “Тоҳир ва Зухра” асари ҳам эртакчилар, қиссахон-халфалар, бахши ҳамда ровийлар репертуарида турли-

туман вариант ва версиялар ҳолида ижро этиб келинган ушбу фольклор асарининг сахнавий талқинга кўчирилган ўзига хос бадиий ифодаси саналади. Бу драматик асарларнинг ҳар учаласини бирлаштирадиган жиҳати, биринчидан, воқеалар талқинининг замини – асоси ишқий-романик мавзудаги фольклор асарига бориб тақалиши; иккинчидан, образлар тизими асосий персонажлар (Тоҳир билан Зухра), рақиб персонаж (Қоработир), ёрдамчи персонажлардан иборатлиги; асардаги воқеалар ривожини структурал-семантик жиҳатдан ўзига хос “муҳаббат учликлари”нинг ўзаро муносабати (“Тоҳир ↔ Зухра ← Қоработир”; “Зухра ↔ Тоҳир ← Моҳим”; “Зухра ↔ Тоҳир ← Юлдуз”) асосига қурилганлиги билан характерланади. Бу типдаги образлар триадаси бадиий асарнинг композицион қурилишини белгиловчи, сюжет структурасини шакллантирувчи поэтик формулалардан бири эканлигини ҳисобга олсак, “Тоҳир ва Зухра” драмасининг ҳар учала намунасида сюжет тузилиши ҳам, конфликт характери ҳам учлик структурага асосланиши аёнлашади. [1]

Усмон Азимнинг “Тоҳир ва Зухра” асарида воқеаларни шарҳлаб, қаҳрамонлар хатти-ҳаракатини кузатиб борадиган ҳикоячи-персонаж образи бевосита иштирок этмаса-да, унинг вазифаси “овоз” орқали амалга оширилади. Асар воқеаларининг бошланишидаги ҳолат, яъни Бобоҳон билан унинг вазири Боҳирнинг фарзандсизлик дардидан қийналиб, Аллоҳдан ўзларига зурриёд тилашлари лавҳаси талқинида “овоз” орқали бериладиган шарҳ воқеаларни тўлдириб боради. Шу ўринда қайд қилиш керакки, “овоз” орқали берилган фон воситасида фарзанд тилаётган Бобоҳон билан вазир Боҳирнинг эртақдан сахнага кириб келиши лавҳасининг берилиши орқали мазкур сюжетнинг замини халқ эпосида эканлигига ишора қилинган. Муаллиф халқ эпосига хос бепарзандлик мотивининг ўзига хос талқинини яратишда бевосита фольклор анъаналарига асосланади: халқ дostonлари, жумладан, “Алпомиш” дostonининг Фозил Йўлдош ўғли вариантыда ҳам бепарзанд Бойбўри билан Бойсарига зурриёд ато этилганлиги Шохимардон равзасидан таралган ғойибий овоз орқали баён этилади. “Тоҳир ва Зухра” Ислом шоир Назар ўғли, Зоҳир шоир Қўчқор ўғли, Раҳматулла Юсуф ўғли, Қора бахши Умиров каби бахшилар эпик репертуарида қайд этилган вариантларида, шунингдек, шу сюжет асосига[2] қурилган кўплаб эртақларда Боҳир вазирнинг ўлими ов мотиви ҳамда Бобоҳоннинг хатти-ҳаракатлари билан боғлиқ ҳолда талқин қилинади. Усмон

Азимнинг “Тоҳир ва Зухра” драмасида эса подшо Бобоҳоннинг Боҳир ва унинг ўғли Тоҳирга нисбатан ёмон муносабати унчалик сезилмайди. Аммо Бобоҳоннинг бошқа бир вазири Хусайн Боҳирни ёқтирмайди, подшонинг қизи Зухрани ўз ўғли Қоработирга олиб бериш орқали ҳокимиятни эгаллашдек ғаразли мақсадни дилига тукканлиги сабабли ҳамisha Бобоҳонга вазирни ёмонлайди. Боҳирнинг ҳалок бўлиши бевосита сахнада намойиш этилмаса-да, Хусайн вазирнинг сўзларидан унинг қандай ўлдирилганлиги, яъни Хусайн томонидан қатл қилинганлиги англашилади. Мазкур драматик асарда фольклорга хос поэтик символлардан бири – рўмол деталининг рамзий маъносидан самарали фойдаланилган. Асарда Хусайннинг фитнаю ғаразли гап-сўзлари оқибатида саройдан узоқлаштирилган Тоҳирнинг Зухра билан учрашуви лавҳасида “рўмол” тимсоли қўлланилган. Кўнгиллари орзиқтирадиган мусиқа оҳанглари фониди сахнага югуриб чиққан Зухра “Қани рўмолим? Шамол қурғур, қани, рўмолим? Қаерларга учириб кетдинг? Шамолжон, шамолжоним! Мени овора қилма! Рўмолим қани?”[3] деб сахнада зир югурганча ўзининг рўмолини излайди. Халқ лирикаси талқинича, рўмол оила, муҳаббат рамзи сифатида тасаввур қилинади. Шунинг учун ҳам ўзбек фольклори асарларида рўмолни йўқотиш, унинг қўлдан кетиши, шамол учириб кетиши ёки ўғирланиши ёрдан айрилиш, оиланинг барбод бўлиши, айниқса, рўмол эгаси ҳисобланган қизнинг аҳдида туришига имкон қолмаганлигининг аломати сифатида талқин қилинади.

“Тоҳир ва Зухра” драмасида Зухранинг рўмолини шамол учириб кетиши ва қаҳрамон уни ахтариб шамолни кетидан қувиши мотивининг берилиши бежиз эмас. Чунки бундан аввалги сахнада фитначи вазир Хусайн “Зухранинг боши очик бўлса қузғунлар таҳдид солиб унинг боши устида айланаверади” деб подшони салтанат қўлдан кетиши билан кўрқитади ҳамда Тоҳирни саройдан қувдириб, Қоработир билан Зухранинг тўйини тезроқ ўтказиб олишга шохни кўндиради. Поэтик рамз нуқтаи назаридан олиб қараганда, Зухранинг бошида рўмолининг бўлиши – қизнинг рўмол ўраганлиги унинг “боши боғланганлиги”, яъни Тоҳирга бешиккертти қилинганлигини англатади.

Ўзбек халқ театр санъатида “Алпомиш” қаҳрамонлик эпосининг сахнавий талқинлари алоҳида ўрин тутди. Ўзбек драматургиясида қадриятларимиз ва аждодларимиз маънавий борлигини бадиий талқин этган

асарлар Собир Абдулланинг “Алпомиш” драмаси ҳамда Усмон Азимнинг “Алпомиш” кинодostonлари бевосита халқ оғзаки поэтик ижодидан озикланиб яратилган ёзма адабиётнинг намуналаридир. Ҳар икки драматург ўз асарларини яратишда ўзбек халқининг қаҳрамонлик эпоси “Алпомиш” достони сюжети, образлар тизими ва бадиий мўъжизакорлигидан ижодий фойдаланади.

Собир Абдулланинг “Алпомиш” драмаси бошланишида интерьер элат оқсоқоли Бойсарининг овули тасвири, баҳорги пейзаж Алпомиш ва Барчиннинг шеърый айтишуви билан бошланади. [4] Атоқли халқ бахшиси Фозил Йўлдош ўғлидан Маҳмуд Зарифов ёзиб олган “Алпомиш” достони вариантида эса, воқеалар драмадан айрича. Бурунги замонлардан, Добонбийдан Алпинбий, унинг ўғиллари Бойсари ва Бойбўрининг дунёга келганлиги, ака-ука бийлар вояга етиб уйлангач, бефарзанд бўлиб Қўнғирот элида чипрон тўйига келганлиги ва чапанитоб бойваччанинг уларнинг фарзанди йўқлигига киноя қилганлиги ва бийлар бундан хафа бўлиб, даврадан чиқиб кетиши воқеалари билан бошланади.[5] Усмон Азимнинг “Алпомиш” номли кинодostonида эса, Бурунги замонлардан, Добонбийдан Алпинбий, унинг ўғиллари Бойсари ва Бойбўрининг дунёга келганлиги таърифидан бошланиб, Бойсари ва Бойбўрининг фарзанд кўрганлиги тўғрисидаги воқеларга ўтишдан олдин Бойбўри ва Бойсарининг улкан чинор остида туғ кўтаргани, Шоҳимардон пирнинг мазорини тавоф қилиши ва унинг руҳига сиғиниб, ўзларига фарзанд тилаш мотиви тасвири берилади.[6] Кинодostonда асар муаллифи қадимги аждодларимизнинг шомоний тасаввурлари акс этган мифореалистик ҳодисани халқ эпосидаги кўринишини янада ёркинроқ тасвирлашга ҳаракат қилади. Мифореализм муаллифнинг воқеликнинг реал ривожланишида муҳим ўрин тутувчи, бадиий адабиётнинг ўзига хос хусусиятларига зид бўлмаган мифологик архетипик образларга мурожаат ва уларнинг ҳаракатлари тасвиридир

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, Усмон Азимнинг “Тоҳир ва Зухра” драмаси ўзбек эпоси бадиий трансформациясининг ўзига хос кўриниши бўлиб, ижодкор эпик асар моҳиятини синтезлаштириш асносида янги асар яратиш жараёнида фольклорга хос халқона оҳанг ва ишқий-романик услубни

сақлагани ҳолда бу анъанавий сюжетни ўзига хос мотивлар ва рамзий талқинлар билан бойитишга эришган.

1. Ўзбек драматургиясининг шаклланишида фольклорнинг роли ва драматик асарларда қўлланилган фольклор сюжетлари, мотивлари, образлари ва бадий деталларининг поэтик матндаги вазифаларини ўрганиш натижасида драматургларнинг фольклордан ижодий фойдаланишдаги бадий маҳорати, эртак, афсона, достон ва ривоят сюжетларини ижодий қайта ишлаш тамойиллари, фольклор асарлари, жумладан, халқ кўшиқлари матнини қистирма тарзида асарга сингдириб юбориш усуллари аниқланган.

2. Ўзбек драматургияси ва профессионал сахна санъатининг келиб чиқишига асос бўлган миллий фольклор анъаналари икки типга бўлинади:

Усмон Азимнинг “Тоҳир ва Зухра” ва “Алпомишнинг қайтиши” драмалари ўзбек халқ китобий ва қаҳрамонлик эпоси сюжетларини бадий қайта ишлаш асосида яратилган бўлиб, ижодкор бу эпик асарлар моҳиятини акс эттирувчи ғоявий-бадий хусусиятларни синтезлаштириш асосида стилизация фольклоризмининг ўзига хос намунасини яратишга муваффақ бўлган. Бу асарларда ушбу эпосларга хос халқона оҳанг ва ишқий-романик услуб сақлангани ҳолда бу анъанавий сюжетни ўзига хос мотивлар ва рамзий талқинлар билан бойитишга эришган.

REFERENCES

1. Ёрматов И. Стилизация характеридаги фольклоризмлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1984. – 3-сон. – 33-бет.
2. Ёрматов И. Стилизация характеридаги фольклоризмлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1984. – 3-сон. – 34-бет.
3. Усмон Азим. “Тоҳир ва Зухра” (драма) // Усмон Азим. Адибнинг умри: драматик асарлар. – Тошкент: Чўлпон, 2011. – Б.184
4. Собир Абдулла. Алпомиш. –Б. 97.//www.ziyouz.com. kutubxonasi.
5. Алпомиш / достон. – Тошкент: “Шарқ”, 2010. – Б. 12.
6. Усмон Азим. Алпомиш. Кинодостон // Жоду. – Тошкент: “Шарқ”, 2003. - Б. 210-212.